

УДК 811.161.2' 282.2

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА ЗАГАЛЬНИХ НАЗВ ОДЯГУ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Лексика на позначення одягу посідає важливе місце в лексичній структурі українських говорів. Ця лексика належить до активно вживаної, тісно пов'язана з побутом і культурою народу, яскраво відображає повсякденне життя населення. Тому тематична група лексики (ТГЛ) на позначення одягу була предметом системного дослідження у поліських говірках (праці Ф. Бабія, Г. Гримашевич), карпатських (М. Дерке, Н. Пашкової), східнослов'янських (Л. Лисиченко), східностепових (Н. Клименко), поліських, волинських та подільських говірок (Л. Анисимової), середньонадніпряньсько-степового порубіжжя (Т. Щербини) та ін. Складовою частиною ТГЛ одягу є лексико-семантична група (ЛСГ) загальних назв одягу.

Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що ЛСГ загальних назв одягу Східного Поділля не була предметом спеціального вивчення.

Мета статті – проаналізувати загальні назви одягу в східноподільських говірках, особливості їх творення, мотивації, етимології та географічне поширення.

Матеріалом для дослідження став авторський Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках (Березовська), укладений за матеріалами, зібраними у 207 говірках Східного Поділля.

У східноподільських говірках для загального позначення одягу найчастіше вживаються спільнокореневі лексеми, похідні від праслов'янських основ **odedja* (ЕСУМ, IV, 158) – *'од'аг, о'дежа, го'дежа, о'д'ежда, о'д'ожа, ўд'і'ванка, ўд'і'ван'а, ўд'і'ван'а, ўд'і'вачка, ўд'а'ганка,*

ўд'аган'.а, о'д'ага, зо'д'ага та *bьrati (ЕСУМ, I, 248) – ўбра'н'.а, ўбра'н'.а, ўби'ран'.а (Локалізацію лексем у говірках див. Березовська).

Найбільший ареал утворює лексема о'дежа та її фонетичні варіанти го'дежа, о'д'ежда, о'д'ожа, які повністю покривають ареал лексеми 'од'аг, а це свідчить про те, що в більшості східноpodільських говірок лексеми є абсолютними синонімами. В окремих говірках синонімічний ряд розширюється за рахунок лексем ўбра'н'.а, ўбра'н'.а, ўби'ран'.а; ш'мат'.а, ш'мат'.а, ш'мот'.а; барах'ло; мо'натки; ўд'аган'.а, о'д'ага, зо'д'ага, ўд'і'вачка, ўд'і'ван'.а, ўд'і'ван'.а, ўд'а'ганка. У деяких говірках денотат позначається чотирма лексемами: го'дежа, 'од'аг, ўбра'н'.а, ма'нат'.а (Тр.), го'дежа, 'од'аг, ўбра'н'.а, ш'мат'.а (Піщ., Кам.), о'дежа, 'од'аг, ш'мат'.а, мо'натки (Меч., Бок.), о'дежа, 'од'аг, ўбра'н'.а, мо'натки (Крас., Мит.), о'дежа, 'од'аг, ўбра'н'.а, ўд'і'ван'.а (Св., Хар.), о'дежа, 'од'аг, мо'натки, ма'нат'.а (ВТ), о'дежа, 'од'аг, мо'натки, ўд'і'ванка (Нов.), о'дежа, 'од'аг, мо'натки, ўд'і'ван'.а (Ят.), о'дежа, 'од'аг, ўд'а'ганка, у'бори (Син.).

Лексеми ш'мат'.а, ш'мат'.а, ш'мот'.а, ма'нат'.а, ма'нат'.а, ма'натки, мо'натки, барах'ло мають спільні моделі сегментації позамовної дійсності.

Семантична структура лексеми ма'нат'.а (ма'нат'.а)

Типи	Одяг (загальна назва)	Старий одяг, непридатний для носіння	Говірки
1	+		ВТ, Тр.
2		+	Бес., Гер., Тарн.

Семантична структура лексеми ма'натки (мо'натки)

Типи	Одяг (загальна назва)	Старий одяг, непридатний для носіння	Одяг, що був у вжитку	Дрібне домашнє майно, особисті речі	Говірки
1	+				Нов., Ор., Ят., Тиш., Крас., Меч., Ш., ВТ, Т., Н., Бок., Сав., Тар., Чеч., Мит.

2		+			Горш., Пал., ББ, Ул., Крут., Крс.
3			+		Бен., Горд., Л.
4				+	Дах., Гайс., Мел., Кам., ББер., П'ят., Кіб., ВС, Гус., Ол., Дуб., Рос., Дж., Черп., Сем., Род.

Семантична структура лексеми *барах'ло*

Типи	Одяг (загальна назва)	Старий одяг, непридатний для носіння	Одяг, який не носять	Говірки
1	+			Ор., Гр., Гран., Тарн.
2		+		Соф., Горш., Нов., Пал., Ят., Ів., Тиш., Бес., Крас., Меч., Ш., ВТ, Й., Г., Т., Бок., Пуж., Бен., Ол., Сум., Гайс., Мел., Горд., Крс., ББер., Тр., Сав., Л., Рос., Кам., Тар., Дж., П'ят., Мит., Ц., ВС, Вікт., Гус., Дол., Осіт., П., Лук.
3			+	Сем., Чеч., Тер., Крут., Дуб., Мих., Іван., Тан., Гор., Ман., Дах., Ант., Одай, Став., Ап., Тек., Зат., Род., Новос.

Семантична структура лексеми *ш'мат'а, ш'мат'а, ш'мот'а*

Типи	Старий одяг, непридатний для носіння	Натільний одяг	Одяг (загальна назва)	Випрана білизна	Брудна білизна	Говірки
1	+					Соф., Нов., Бес., Пал., Ж., Тиш., Р., Люш., Крас., ВК, Тет., Лоз., Х., Н., Крим., ДП, Бер., Боб., Пол., Ух., Криж., Лад., Коб., Горд., Оз., Трид., Олек., Наг., Кон., ЗР, Хиж., Хар., Вікт., Гус., Ів., Гром., П., Ск., Яр., Лук., Гл., Мик.
2		+				Кап., Св., Кр., Гр., Ш., Ул., ВТ, Й., Г., Пуж., Пер., Гер., МФ, Куял., Пол., Бор., Леух., Юр., Ол., Чеч., ММ, Гайс., Мел., Карб., КГ, НО, Трид., ВМеч., Прм., Дуб., Сав., Кам'ян., Л., Рос., Тар., Мит., Кіб., Гран., Тарн., Син., Хр., Весел., Розс., ВС, Осіт., Нес., Мол., Лег., ЧО, Тек., Зат., Суш.

3					+	Горш., Ят., Сух., ББ, Роз., Ул., Тауж., Зал., Гер., Бор., Леух., Юр., Дах., Шар., Од., Пер., Крут., Чеч., Тер., Ман., Мел., Дуб., Сав., Ос., Соб., Юр., Дж., П'ят., Рах., Мих., Мит., Гун., Чп., Тр., Яг., Ост., Доб., Ром., Зел., Став., Дол., Тан., Зат., Коч., Юрк., Ок., Том., Черп., Род.
4			+			Кам., Ус., Греб., Меч., Лен., Бок., Пл., Гол., З., Піщ., Сем., Бен., Чап., Вес., Уд., Мар., Вікн., Ф., Баб., Гор.
5				+		СБ

Мікрогрупа загальних назв 'старий одяг, непридатний для носіння' об'єднує однослівні назви та атрибутивні словосполучення із загальною назвою одягу (одяг, одежа), в яких атрибутив передає назви денотатів за їх станом: *'од'аг з'ношений* (*з'ношаний, з'нос'аний*), *'од'аг 'порваний*, *'од'аг 'порватий*, *о'дежа по'шарпана*, *о'дежа по'ношена* (*по'ношана*), *о'дежа з'ношана*, *го'дежа з'нос'ана*.

Однослівні назви, що репрезентують сему 'старий одяг, непридатний для носіння' і утворюють значні ареали, представлені лексемами з коренями:

лах-: *лах'м'іт'а* (*лах'м'іт'а, лях'мот'а, лях'мот'а, лях'мат'а*), *'лахи*, *'лах'ітки*. Похідні від праслов'янського кореня відомі на всьому слов'янському ареалі (ЕСУМ, III, 202);

др-: *д'ранка*, *д'рант'а*, *д'ран'т'а*. Спільнокореневі лексеми є похідними від питомого **derti* (ЕСУМ, II, 41). Припускаємо, що лексема *'ранд'а* є фонетичним варіантом лексеми *д'рант'а*, у якому відбулися зміни, пов'язані з довжиною слова (усічення кореня) та прогресивна асиміляція приголосних за дзвінкістю. Лексема *'ранд'а* та її фонетичний варіант *'р'анд'а* утворюють незначні ареали, мають у своїй семантичній структурі семи, об'єднані спільною ДО 'старий': 'старий одяг, непридатний для носіння': *'ранд'а / це д'ран'т'а / ганч'ір'ки* (Тр.); 'старе

покривало': /p'анд'а / це старе покривало / йа'ким накри'вайут' /пече"ниї хл'іб" (Н.); 'дуже порване рядно': /ранд'а / рад'но /дуже /порвате (КГ);

стар-: стар'йо. Лексема є прозоромотивованою;

тряп-: трап'йо, тр'ап'ки, трап'ки. Етимологію цих лексем науковці виводять від дієслова *тріпати*, в якому **я** замість **і** з'явилося в результаті експресивної назалізації (ЕСУМ, V, 664);

ганчір-: ганч'ір'ки, ган'ч'ір'ки, ган'ч'ір'я, ган'ч'ір'я. Номен *ганчірка* є запозиченням із польської мови, де позначає шматину для витирання рук (ЕСУМ, I, 468);

манат-: ма'нат'а, ма'нат'а, ма'натки, мо'натки. Лексема *манатки* відома здавна. Вона запозичена в давньоруську мову ще з грецької (ЕСУМ, III, 377);

цур-: цури, цур'пал'а. Похідні від кореня *цур-* відомі і в говірках інших мовних ареалів: у середньополіському /цур'є 'старий одяг, непридатний для носіння' (Гримашевич, 169); у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя: /цур'я 'старий одяг', 'дуже порваний одяг, лахміття' [6, 22]. Зважаючи на етимологічні припущення М. Фасмера (Фасмер, IV, 385, 387) про те, що генетично лексема є спорідненою з *(s)keur 'різати, рубати', Т. Щербина показує такий семантичний розвиток номенів: 'те, що порізане' → 'те, що порване' → 'порваний одяг' → 'старий одяг' [6, 22].

Незначні ареали у східноподільських говірках утворюють лексеми /жеч'і (Зал.), гун'вул'і (ВМеч.), /пур'я (Гайс.), /руп'я (Оз.), /рухл'ад' (Крас.), тер'м'іт'а (Ф.), ут'іл' (Куял.), /фан'ча (Тарн.), /чундра (Ст.), ш'ман'т'а (Лип.), /мотлох (Степ., Поп.), хлам (КК, ММеч., Красн.). У семантичній структурі майже всіх назв відзначено сему 'старий, порваний'. Окремі з них з таким же значенням відомі загальнонародній мові, наприклад /мотлох 'старі речі домашнього вжитку, одяг, ганчір'я' (СУМ, VI, 811). Лексема ш'ман'т'а, очевидно, утворена шляхом контамінації лексем *шмат* 'шматок, обривок, обломок', запозиченої через

пол. *szmat* ‘шматок’ з німецької (Фасмер, IV, 458–459), та *д'рант'а*. Лексема *фан'ча* у варіанті *фанте* кодифікована у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка зі значеннями ‘будь-який одяг’, ‘порваний одяг’ (Грінч., IV, 375) з посиланням на джерела з території Черкаського повіту. На думку мовознавців, в українські говірки вона потрапила з польської мови [5, 49; 193]. Номен *гун'вул'і*, очевидно, є похідним від лексеми *гундза*, відомої в бойківському говорі зі значеннями ‘верхній чоловічий та жіночий одяг’, ‘верхній одяг з довгими рукавами, які зав'язують і використовують замість торб’, ‘старий рваний одяг’ [5, 101]. Лексема *хлам* є безафіксним дериватом слова *хламіття*, яку лексикографічні джерела кодифікують на позначення лахміття, дуже старого подертого одягу (Грінч., IV, 401; СУМ, XI, 76). Номен *тер'м'іт'а* на позначення старого подертого одягу утворена шляхом метафоричного перенесення на основі спільності сем ‘непридатний для використання’ із *терміття* ‘внутрішня здерев'яніла частина стебла волокнистих рослин, що подрібнюється під час м'яття, тіпання (Грінч., IV, 257; СУМ, X, 89).

Мікрогрупу загальних назв святкового одягу утворюють словосполучення із загальною назвою одягу та атрибутивним елементом, який вказує на функціональне призначення денотата *ўбра'н'а* (*ўбра'н'а*) *на'радне*, *ўбра'н'а но'ве*, *ўбра'н'а с'ва'тошне*, *ўд'і'ван'а п'разн'ішне*, *о'дежа вих'ід'на*, *о'дежа на'вих'ід*, *о'дежа на вих'ід'ний ден'*, *го'дежа на'радна*, *го'дежа празн'ікова*, *о'дежа п'разнична*, *о'дежа праз'нична*, *о'дежа п'разн'ічна*, *о'дежа п'разн'ішна*, (г) *о'дежа с'ват'кова*, *го'дежа с'ва'тошна*, *о'д'аг вих'ід'ний* (*виход'ний*), *о'д'аг на'вих'ід*, *о'д'аг на'радний* (*на'радний*), *о'д'аг на'радний*, *о'д'аг праз'ничний*, *о'д'аг про с'в'ато* (*с'в'ато*), *о'д'аг св'ат'ковий* (*с'ват'ковий*), *о'д'аг с'ва'тошний*, *о'д'аг с'ва'тешний*, *о'д'аг с'ва'точний*. У значній частині говірок зафіксовано лексему *на'рад* чи її фонетичний варіант *на'рад*, які вживаються паралельно із двокомпонентними назвами.

На позначення одягу, який носять щодня, в досліджуваних говірках зафіксовано словосполучення з головним словом – загальною назвою одягу: *ўд'і'ван'.а будошне, го'дежа буден.а, го'дежа до'ходу, о'дежа на'кожин ден', (з)о'дежа ро'боча, о'дежа шчо'ден.а, го'дежа до'ходу, 'од'аг поўс'аг'ден.иї, 'од'аг буден.иї, 'од'аг до'машн'иї, 'од'аг на'будний ден', 'од'аг про'буден' ден', 'од'аг про'будний ден', 'од'аг ро'бочий, 'од'аг ходо'вий, 'од'аг шчо'ден.иї.*

Мікрогрупу назв брудного одягу складають двокомпонентні номени, до складу яких входять загальна назва одягу та лексема, що передає маркуючу ознаку: *о'дежа з'р'азна (з'разна), о'дежа за'го'ана, го'дежа з'разна, о'дежа за'мазана, о'дежа за'машчена (за'машчана), о'дежа об'мас'ц'ана, о'дежа за'мурзана, о'дежа за'пачкана, о'дежа за'чухана, о'дежа об'мас'ц'ана, 'од'аг заб'руднений, 'од'аг за'мурзаний.*

На лексичну реалізацію семи 'одяг, який коштує дорого' вплинули позамовні чинники: такий одяг мали заможніші люди, його одягали тільки у святкові дні і можна було придбати в магазинах. Це відобразилося в номінаціях *о'дежа на'вих'ід, о'дежа про'вих'ідний ден', о'дежа про'с'вато, 'од'аг доро'гий, 'од'аг кош'тоўний, 'од'аг 'ц'ін.иї, ўбра'н'.а бога'тирс'ке, ўбра'н'.а (ўбра'н'.а) доро'ге, ўбра'н'.а к'рамне, ўбра'н'.а дорого'цен.е, ўбра'н'.а (ўбра'н'.а) на'радне, ўбра'н'.а 'панс'ке, ўбра'н'.а с'ват'кове, ўбра'н'.а с'ва'тошне, ўбра'н'.а 'ц'ін.е, ўбра'н'.а ши'карне, ўбра'н'.а ши'коўне, ўд'а'ган'.а доро'ге, го'дежа ба'гата, (з)о'дежа доро'га, о'дежа дорого'цен.а, у'бори доро'г'і, 'в'ешч'і доро'г'і. Іменник *вешч'* на позначення дорогоцінного одягу вживається спорадично.*

Мікрогрупу назв одягу, що був у вжиткові, утворюють однослівні номени та атрибутивні словосполучення з головним компонентом – загальною назвою одягу. Атрибутиви виражені прикметниками *ста'рий, би'ушний (о'дежа ста'ра, 'од'аг би'ушний, 'од'аг ста'рий, ўбра'н'.а (ўбра'н'.а) ста'ре)* або пасивними дієприкметниками, похідними від

дієслів *носити, ходити, шарпати*: *о́дежа но́шена* (*но́с'ана*), *го́дежа но́с'ана*, *о́дежа по́ход'ана*, *о́дежа с'ход'ана*, *о́дежа по́шарпана*, *о́дежа про́нос'ана*, *о́дежа при́ход'ана*, *о́д'аг но́шениї* (*но́шаниї, но́с'аниї*), *о́д'аг по́ношениї*, (*по́ношаниї, по́нос'аниї*), *о́д'аг при́ношаниї*, *о́д'аг про́ношениї* (*про́ношаниї*), *о́д'аг при́ход'аниї*, *о́д'аг при́хоґиниї*, *о́д'аг про́ход'аниї*, *о́д'аг хо́д'аниї*. Зауважимо, що лише окремі мовці молодшого покоління використовують форми дієприкметників із суфіксом *-ен-*. Для мовців старшого покоління характерні форми із суфіксом *-ан-* і відсутнім чергуванням приголосних, що є однією з особливостей подільського говору. Однослівні номени представлені полісемами *ма́натки*, *лахи* та віддієслівними дериватами *не^uдо́носки*, *не^uдох'ітки*, *не^uреу́б'ірки*. Описова конструкція *о́д'аг буу́ у хо́ду* вживається спорадично.

ДО 'щільність прилягання до тіла' зумовила появу мікропарадигми на позначення одягу, який не облягає тіла, репрезентантами якої є переважно двослівні номінації *о́дежа бах'мата*, *о́дежа ве^uлика* (*ви'лика*), *о́дежа в'іл'на* (*вол'на*), *го́дежа го́полиста*, *о́дежа про́стора*, *о́дежа сво́бодна*, *о́дежа ши́рока* (*ш'ірока*), *о́д'аг балаху'ватий*, *о́д'аг бала'хатий*, *о́д'аг бах'матий* (*баф'матий*), *о́д'аг ни^eпо'м'ірний*, *о́д'аг про'в'іл'ний*, *о́д'аг про́сториї*, *о́д'аг про́сторний*, *о́д'аг ши́рокий* (*ш'ірокий*), *о́д'аг в'іл'ного пок'ройу*.

В однослівних номенах *розл'і'тайка*, *бала'хон*, *ра'тонда* реалізується ще ДО 'особливості крою'. Лексема *балахон* відома всім східнослов'янським мовам. Етимологи вважають її давньоруським запозиченням із татарської мови (ЕСУМ, I, 125). СУМ реєструє це слово зі значенням 'просторий і довгий одяг, що надівається поверх усього для захисту від пилу', 'маскувальний одяг', 'широкий непідігнаний в талії одяг' (СУМ, I, 121). У східноподільських говірках до структури лексеми входить чотири семи: 'одяг, який не облягає тіла', 'плаття, вузьке в плечах і розширене донизу', 'широкий халат', 'верхній довгополий

чоловічий широкий одяг із домотканого грубого сукна з відлогою'. Вузьколокальна лексема *ра'тонда* є запозиченням із польської мови, де вона позначає 'жіночий одяг, що розширюється донизу' (ЕСУМ, V, 128).

Особливістю аналізованої ЛСГ є відад'єктивне походження назв одягу, що у своїй прозорій етимології вказують на якісну характеристику денотата. Значна кількість описових назв свідчить про незавершеність номінації. Усі проаналізовані мікропарадигми тісно пов'язані між собою структурно й семантично. До номінативного поля досліджуваної ЛСГ належить лексика, відома іншим українським говорам. Але в досліджуваних говірках такі назви зазнали певних модифікацій як у семантичній структурі, так і в плані вираження, про що свідчить функціонування численних варіантів.

Література

1. Бичко З. М. Назви одягу та взуття в наддністрянському говорі / З. М. Бичко // Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі : збірник на пошану Дмитра Гринчишина / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 276 – 281.

2. Гримашевич Г. І. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Гримашевич Галина Іванівна. – К., 2003. – 532 арк. : іл.

3. Клименко Н. Б. Загальні назви одягу в східностепових говірках / Н. Б. Клименко // Волинь – Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 6. – Житомир, 2001. – С. 217 – 226.

4. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Клименко Наталія Борисівна. – Донецьк, 2001. – 400 с.

5. Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : дис. на

здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Пашкова Надія Ігорівна. – К., 1999. – 227 с.

6. Щербина Т. В. Середньонаддніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Щербина Тетяна Василівна. – К., 2003. – 341 с.

7. Щербина Т. В. Ареалогія середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя : монографія. – Черкаси : Видавець Андрощук П. С., 2009. – 348 с.

Умовні скорочення назв джерел

Березовська – Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках. – Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348 с.

Гримашевич – Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир : Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.

Грінч. – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1–4.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.

СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1986 – 1987. – Т. 1 – 4.

У статті проаналізовано лексико-семантичну групу загальних назв одягу у східноподільських говірках. Досліджено її семантичні та ареалогічні особливості.

Ключові слова: загальні назви одягу, семантична структура, диференційна ознака, східноподільські говірки.

Hanna Berezovska

***Lexico-semantic group of general names of clothes
in the East Podillya dialects***

The lexico-semantic group of general names of clothes in the East Podillya dialects is analysed. Their semantic and areological peculiarities are studied.

Key words: general names of clothes, semantic structure, differential feature, East Podillya dialects.